

Petten aan de lopende band

Pettenfabriek Krukziener

Peter Kooij

In de Beekstraat herinnert een gevelopschrift aan Pettenfabriek Krukziener. In de eerste helft van de twintigste eeuw was dit Joodse familiebedrijf een van de grootste plaatselijke werkgevers; het was van landelijk belang. De gevel geeft slechts een bescheiden indruk van de omvang van het voormalige fabriekscomplex. Aan de Raadhuissteeg leidde een familielid Krukziener een tweede, kleinere pettenfabriek. Dit artikel gaat alleen over het bedrijf in de Beekstraat.

Van Oldenzaal naar Zutphen

Mozes Aron Cutzien (1851-1930), *zich ook noemende en schrijvende Krukziener*¹, verhuisde met zijn gezin in 1910 van zijn geboorteplaats Oldenzaal naar Zutphen. De familienamen Cutzien en Krukziener werden door en naast elkaar gebruikt tot in de jaren vijftig. De familie zelf had en heeft de voorkeur voor de naam Krukziener, wat niet alleen letterlijk is uitgesproken, maar ook blijkt uit het verschil tussen de naamsvermeldingen in officiële stukken en de daarmee corresponderende familieadvertenties.

De verwachting was dat er in Zutphen voor de pettenfabricage meer kansen lagen dan in Twente, waar Mozes, zijn vader en andere familieleden werkzaam waren in dit onderdeel van de textielhandel.² Mozes was de oudste van acht kinderen, uit twee huwelijken van zijn vader. Na de dood van zijn moeder, in 1857,

Zicht vanaf het Rijkshage op de voormalige pettenfabriek rond 1980, vóór de nieuwbouw van de zuidzijde van de Beekstaat. Op de gevel staat hier *Imgromed*, een handelsfirma in onder meer cosmetica en kaarsen. (foto afd. Voorlichting Gemeente Zutphen, collectie Stedelijk Museum Zutphen)

Uitzicht vanaf de toren van de Sint-Janskerk. Onderaan is de Halterstraat; het derde gebouw links is het oorspronkelijke woonhuis van de familie Krukziener, daarachter de fabriek tot aan de Beekstraat (boven), te herkennen aan de sheddaken. Links is de synagoge te zien. De foto is ongedateerd. (foto Zeijlemaker, collectie Stedelijk Museum Zutphen)

hertrouwde zijn vader met Johanna Themans, die familiebanden had met Zutphen.

In Oldenzaal was Mozes, aantoonbaar vanaf 1894, met zijn halfbroers Salomon en Meijer betrokken bij vennootschap A.M. Krukziener, met het doel *het uitoefenen van een pettenmakerij en de handel daarin, alsmede in de daarmee in onmiddellijk verband staande artikelen*. De vanzelfsprekendheid dat arbeiders een pet droegen, ook blijkend uit de uitdrukking ‘jan-met-de-pet’, lag ten grondslag aan het succes van het bedrijf. Ook boeren waren belangrijke afnemers. Het afzetgebied omvatte ook Amsterdam, waar de familie binnen de Joodse gemeenschap verschillende handelspartners had. In 1912 werd de notaris bezocht om de vrouw van de inmiddels overleden Salomon te vrijwaren van bedrijfsaansprakelijkheid,

waarbij tegelijk Zutphen als vestigingsplaats werd vastgelegd en bij de bedrijfsactiviteiten toegevoegd *het uitoefenen van agenturen en commissiehandel*³. Het bedrijf was toen al ruim een jaar actief in Zutphen. Door de bloei van de Twentse textielindustrie, onder meer door toegenomen afzet in de koloniën, lagen de lonen er hoger dan elders, met gevolgen voor de verkoopprijs van de arbeidsintensieve ‘pet-met-klep’. De Krukzieners kozen mede daarom voor een andere vestigingsplaats voor hun bedrijf.⁴

Zutphen kwam mogelijk in beeld doordat Mozes’ halfbroer Hartog Aron in de zomer van 1890 hier kwam wonen, om als twintigjarige te gaan werken als hulponderwijzer binnen de Israëlitische gemeente.⁵ Hartog trok in bij het echtpaar Themans-Polak. Bij zijn huwelijk in 1901 met de Zutphense Roosje Menk waren zijn broers Salomon en Meijer getuigen, toen nog pettenmakers woonachtig in Oldenzaal.⁶ Tot 1910 bleef Hartog de enige Krukziener in Zutphen. Hij veranderde wel van beroep, maar werd géén pettenmaker: in 1906 kreeg hij als fabrikant in essences toestemming een

distilleerketel te plaatsen in Oudewand 15.⁷ In 1924 waren er behalve Hartog inmiddels acht andere Krukzieners geregistreerd, allen pettenmaker of -fabrikant.⁸

Joden oververtegenwoordigd in de textielhandel⁹

Tot de burgerlijke gelijkstelling in 1796 mochten Joden vrijwel geen ambachten uitoefenen, en waren vestigingsmogelijkheden beperkt. Hierdoor waren veel Joden afhankelijk van een gering aantal beroepen. Het waren vaak beroepen waarbij men niet gebonden was aan één werkplek, en waarvoor weinig en makkelijk mee te nemen materialen nodig waren. Een baan als marskramer kwam veel voor. Anderen legden zich toe op het slagervak. Een slager kon met enkele messen (kossjere) huisslachten verrichten. Marskramers trokken langs de huizen en boerderijen; 'mars' staat in dit verband voor 'mand'. De handelswaar betrof vaak manufacturen: compact en eenvoudig te vervoeren. Ze werden *pak-Joden* of *zak-Joden* genoemd, benamingen die ook in de achttiende-eeuwse Zutphense regelgeving voorkomen.¹⁰

Na de gelijkstelling veranderde dit beroeps patroon slechts langzaam. Doorgaans gingen beroepen over van vader op zoon. Bovendien belemmerde de viering van de sjabbat en de Joodse feestdagen de inzet op de gebruikte

Het personeel omstreeks 1960. Mevr. A.H. Barendsen (met bloemen) – 'de enige die nog de ouderwetse zijden boerenpetten kan maken' - is vijftig jaar in dienst en heeft een koninklijke onderscheiding ontvangen. Rechts van haar, met vlinderstrik, burgemeester S. de Jong. Helemaal rechts het directeurssechtpaar Michel en Annie Krukziener-Bachrach (foto Zeijlemaker, coll. familie Hazon.)

lijke werktijden in fabrieken en bedrijven. Daardoor bleven veel Joden werkzaam in de 'oude' of daarmee verwante beroepen. Veel Joodse textielondernemingen ontwikkelden zich vanuit de handel in grondstoffen en weefsels. Textielnijverheid concentreerde zich vanaf de negentiende eeuw in Twente, de Achterhoek en Noord-Brabant, juist ook de regio's waar uit Oost-Europa afkomstige Joden in eerste instantie terechtkwamen. De familienaam Cutzien is mogelijk afgeleid van de plaatsnaam Kretschien¹¹, dat tegenwoordig Krotoszyn heet en in Polen ligt.

Gezin Mozes Krukziener

Mozes en zijn vrouw Roosje hadden drie zonen: Alex (*1891), Sally (Salomon; *1895) en Meijer (*1897). Bij de vestiging in Zutphen vanuit Oldenzaal werd de dan nog achttienjarige Alex ingeschreven als pettenmaker; twaalf jaar later stond hij als pettenfabrikant vermeld.¹² Van de Graaf Ottosingel verhuisde het gezin al snel naar Halterstraat 18. Dit

Pet en mal, eerste helft vorige eeuw; geschonken door de familie Krukziener aan het Stedelijk Museum Zutphen.

huis met een grote achtertuin grenst aan de huizen in de Beekstraat, waar de pettenfabriek gevestigd werd. Kadastraal vormde het perceel tot in de jaren tachtig van de vorige eeuw één geheel; het omvatte toen Halterstraat 16-18 en Beekstraat 17, 19 en 21 en de tussenliggende tuin.¹³ In 1910 verleende de gemeente een *vergunning tot bouwen of veranderen van werken aan den openbare weg* voor de Pettenfabriek in de Beekstraat. In 1911 werkten er twee mannen, vier vrouwen, drie jongens en vier meisjes.¹⁴

In de loop der tijd werd de ruimte tussen Halterstraat en Beekstraat grotendeels volgebouwd met bedrijfsruimten. In 1922 werden de oorspronkelijk aparte huizen aan de Beekstraat samengevoegd. Door wijziging van de daken en het aanbrengen van stijlkenmerken werd een eenheid in de voorgevel gecreëerd. Aan de achterzijde verschenen ruimten en achter Halterstraat 20 werd een werkplaats gebouwd die met de andere uitbreidingen was verbonden.¹⁵ In 1924 kreeg de *fa. Krukziener en Co* toestemming voor *uitbreiding harer pettenfabriek door plaatsing van twee electromotoren resp. van 1½ en 1/5 p.k. in perceel Beekstraat 21*. In 1927 volgde *bijplaatsing van 4 electromotoren en diverse machines*.¹⁶

De fabriek was in de jaren dertig het eerste Nederlandse pettenbedrijf met een lopende band. Elektrische naaimachines aan weerszijden van de band werden bediend door

Nestor Schoolpet en Baret
 voor meisjes en jongens.
 Fabrikanten : Zutphense Pettenfabriek
MOZES KRUKZIENER & Co.
 Beekstraat - ZUTPHEN.
 Monsters op aanvraag.

Advertentie voor de Nestor-schoolpet en -baret, jaren dertig van de vorige eeuw. (collectie familie Hazon)

tientallen vrouwelijke werknemers. 'Luide muziek werd gespeeld om de arbeidsvreugde te verhogen en om de geluiden van de machines te verdringen'.¹⁷ Ook werd er onder het werken aan de band gezongen door de werknemers.¹⁸ Jaren later concludeerde de familie dat deze modernisatie geen succes was waar het de efficiency betrof: 'de investering was een verspilling'.¹⁹

Het aantal werknemers groeide boven de honderd, en daarmee behoorde Krukziener tot de grotere Zutphense werkgevers. Het bedrijf had – net als Reesink – landelijke betekenis.²⁰ Na de dood van Mozes, in 1930, leidden zijn zonen de fabriek. De ambities reikten verder dan Nederland. Bij een paspoortaanvraag in 1930 van Meijer staat vermeld *koopman Europa*.²¹

Slechte arbeidsomstandigheden

Klachten over slechte arbeidsomstandigheden waren vrij algemeen in de Nederlandse textielnijverheid. Joodse werkgevers onderscheidden zich daarin niet van niet-Joodse werkgevers.²² Ook bij Krukziener ontstonden conflicten tussen werkgever en werknemers, mede veroorzaakt door de komst van elektrische machines, waardoor de productie omhoog ging en het stukloon onder druk kwam

te staan. In 1925 werd in diverse landelijke kranten verslag gedaan over een ‘Staking te Zutphen’: *Zij omvat 50 vrouwen en meisjes en 6 mannen en jongens, allen georganiseerd in de Bond in de kledingindustrie. De oorzaak is een loonkwestie. De Bond had voorgesteld een loonsverhoging van 10 pCt. en uitbetaling van den Grooten Verzoendag, wanneer de fabriek stop staat; de firma Krukziener wilde daartegenover een loonsverlaging van 5 pCt., halveering van de vacantie en betaling van de ziekteverzekeringspremie – tot nogtoe gratis –. Gehouden conferenties hadden geen resultaat. [...] De oudste der firmanten verzamelde het personeel om zich heen en sprak een ‘gemoedelijk woord’. Hij zei o.a. dat hij het veel beter met het personeel meende dan de hoofdbestuurder van den Bond en, blijkbaar om dit te bewijzen voegde hij er aan toe, dat hij, als het personeel ging staken en de staking verloor, alle toezeggingen terugnam en de in eersten termijn aangekondigde verslechteringen zou doorvoeren. En wat antwoordde het personeel, hoofdzakelijk bestaande uit vrouwen en meisjes in den moderne bond georganiseerd? Het zette spontaan een krachtige internationale in en zong de drie koupletten uit volle borst ten einde. Meer niet, maar ook niet minder. De patroon werd wit om zijn neus en vluchtte zijn kantoor binnen.*²³

Op drie na deed het hele personeel mee. *Hier hebben de konfessioneele organisaties niets te zeggen en daarom is er de noodige eenheid en strijdlust, die tot de overwinning kan voeren. Op 6 april werd het werk hervat, na een akkoord onder meer omvattend: Het stukloon wordt met gemiddeld 5 pCt. verhoogd. [...] Op den Grooten Verzoendag zal het loon worden doorbetaald. De regeling betreffende ziekte-uitkering en doorbetaling op Chr. feestdagen blijft als voorheen. [...] dat er geen rankunemaatregelen zullen worden genomen. De staking eindigde zoals ze zes weken geleden begon, n.l. met een krachtige ‘Internationale’.*²⁴

In maart 1927 dreigde er opnieuw een conflict. Door de aanschaf van nog meer elektrische machines kon er opnieuw meer en makkelijker geproduceerd worden, zodat

het stukloon opnieuw ter discussie stond.²⁵ In 1935-1936 was Krukziener een van de bedrijven met een lopende band waarover volgens het Kamerlid De Vries-Bruins klachten bestonden.²⁶

Cristijd en Duitse bezetting²⁷

Een van de Krukzieners liet zich begin jaren dertig in eerste instantie negatief uit over het zogeheten contingenteringsbeleid van de overheid, waarbij toegestane import en productie werden gereguleerd. Volgens hem had het contingenteren van grondstoffen een negatieve uitwerking op de pettenproductie. In 1933 probeerde hij echter zijn invloed aan te wenden om juist via contingentering de import van petten te beperken.

Het verhaal gaat dat Krukziener in deze economisch slechtere tijd de machines door liet lopen om te voorkomen dat voorbijgangers zouden denken dat de zaken minder gingen.²⁸ Producten van Krukziener waren in die tijd de Nestor Schoolpet en Baret ‘voor meisjes en jongens’, mutsen en Eton-petjes.²⁹

In de Tweede Wereldoorlog werden onder dwang van de Duitse bezetter Joodse bedrijven onteigend en *Verwalters* aangesteld. Bij de pettenfabriek was dit de in Wuppertal geboren Hugo Kaulen, die in Duitsland beroemd was als wereldrecordhouder ballonvaart. Na de onteigening werden in de fabriek kepi's voor de Wehrmacht gemaakt. Bij het bombardement op Nijmegen, 22 februari 1944, kwam Kaulen om. Een namens de fabriek geplaatste rouwadvertentie spreekt over *Chef und Betriebsführer Dr Hugo Kaulen*.³⁰ In de loop van de oorlog is het bedrijf leeggeroofd. Door de gevechten bij de bevrijding van Zutphen raakte de fabriek beschadigd.³¹

Na de oorlog

Sally en zijn gezin zijn in 1942 opgepakt en via Westerbork in Auschwitz terechtgekomen,

Jubilaris mevr. A.H. Barendsen met burgemeester S. de Jong, omstreeks 1960. (foto Zeijlemaker, collectie familie Hazon)

waar ze in hetzelfde jaar zijn vermoord. Alex en Meijer hebben de oorlog overleefd; met hun gezinnen zaten ze twee jaar en acht maanden ondergedoken bij de familie Van der Vegte, Oudewand 94. Alex en Meijer konden na de oorlog niet goed meer samenwerken, onder meer door de stressvolle gezamenlijke onderduikperiode, waarin ze verschillende malen botsten. Bovendien was er het verlies van Sally, die eerder vaak een bemiddelende rol vervulde.³² Het bedrijf werd opgesplitst. Er zou zelfs een scheidingsmuur op het fabrieksterrein zijn gebouwd. In 1946-1949 vond herstel plaats van de fabriekspanden in het kader van overheidsmaatregelen voor wederopbouw. Het werd gecombineerd met nieuwbouw naar plannen van de Zutphense architect G.J. Jacobs.

Meijer was toen de eigenaar van de fabriekspanden. Hij kocht voor verdere uitbreiding de panden Beekstraat 17 en 17a in 1947 van M. de Winter. Een definitieve overdracht van die percelen moest wachten op het rechtsherstel voor De Winter, namelijk financiële afwikkeling van oorlogsschade aan deze panden, *voor welk tot stand komen bereids stappen zijn genomen*, schreef de Zutphense notaris B.H. Vaags.³³ De werkzaamheden hoefden door deze notariële verslaglegging niet te stagneren. De tekeningen van de architect werpen ook licht op het productieproces: er is sprake van atelier, snijzaal, stoomkamer, pakkamers, expeditie, magazijnzolder, kantoor

en privé-kantoor en een grote fietsenstalling voor het personeel. Ingeklemd tussen deze bebouwing was een open plaatsje voor kolen.

Meijer werkte bij de wederopbouw samen met een van zijn zonen³⁴, onder de naam *Ned. Text. Ond. M.M.KRUKZIENER*. Het verkrijgen van de door de regering beschikbaar gestelde herstelvergoedingen verliep bureaucratisch en moeizaam. Door de distributie kwamen de bouwmaterialen voor het herstel maar mondjesmaat af. Ten slotte draaide de fabriek weer. In het *Nederlands Israëlietisch Weekblad* adverteerde de firma bij herhaling. Zo werd in 1953 gezocht naar een agent die in *de herenmode- en confectie zaken is ingevoerd om onze uitgebreide cliëntèle te bezoeken*.³⁵ In 1961 is de gebruikte firmanaam: *N.V. Hoeden- en Pettenfabriek M.M. Krukziener en Co.*³⁶

Randgroepjongeren

Petten begonnen uit de mode te raken. Mensen gingen steeds vaker blootshoofd over straat. De productie bleek niet meer rendabel. De fabricage werd stilgelegd en Krukziener richtte zich op de groothandel in hoeden, petten én stropdassen. Bij gebrek aan opvolgers hield de onderneming in 1970 op te bestaan.³⁷ Daarna raakten de bedrijfspanden in verval. Eind jaren tachtig waren er verbouwingsplannen tot woningen, maar er werd gekozen voor verhuur als ontmoetingsruimte voor randgroepjongeren. Tot dan stonden er nog fabrieksmachines en magazijnstellingen met restanten, waaronder stropdassen; er was nog een kantoortje voorzien van glas met gestraalde motieven. Voor de nieuwe functie werd het pand verbouwd.

Later vond alsnog verkoop plaats om woningen te realiseren. In 2000 kwam het zogeheten Krukzienerhofje gereed, naar ontwerp van architect G. de Wilde. Het omvat vijf woningen in de van oorsprong drie panden aan de Beekstraat. Er ontstond een nieuwe binnentuin door het slopen van de fabriekspan-

Meijer Krukziener, 1930. (collectie Regionaal Archief Zutphen)

den. De woningen kregen alle een eigen ingang door van de binnengang van Beekstraat 21 een open doorgang te maken. Aan de achterzijde verrees een vrijstaand trappenhuis voor de twee op de verdieping gemaakte woningen. De tekst op de voorzijde werd weer aangevuld tot *Pettenfabriek FMM Krukziener*, als blijvende herinnering aan het bedrijf.^{38,39} Er zijn geen sporen gevonden van een scheidingsmuur.⁴⁰ ●

Bronnen, literatuur en noten

- 1 Regionaal Archief Zutphen (RAZ), archiefnummer 349, inv.nr. 605.
- 2 Aryeh Hazon, *Licht en schaduw. Herinneringen aan mijn jeugd en onderduik in Zutphen*, Zutphen 2015.
- 3 RAZ, archiefnr. 349, inv.nr. 605.
- 4 Hazon, a.w.
- 5 RAZ, Bevolkingsregister Zutphen; Jaarverslag Gemeente Zutphen 1891.
- 6 RAZ, Bevolkingsregister Zutphen.
- 7 RAZ, Jaarverslag Gemeente Zutphen 1906.
- 8 RAZ, Jaarverslag Gemeente Zutphen 1924.
- 9 Eric Fisscher (red.), *Venter Fabriqueur Fabrikant. Joodse ondernemers en ondernemingen in Nederland 1796 -1940*, Amsterdam 1994, p. 74 e.v.
- 10 S. Laansma, *De joodse gemeente te Zutphen*, Zutphen 1977, p. 17.
- 11 Renée Koot, *Informatiemap voor gidsen Stadswaardeling Joods Zutphen*, ongepubliceerd.
- 12 RAZ, Bevolkingsregister Zutphen; Jaarverslag Gemeente Zutphen 1922.
- 13 Géke de Wilde, 'Renovatie Krukienerhofje in de Beekstraat', in *Jaarboek 2000 Wijnhuisfonds Zutphen*. Zutphen 2001, p. 30.
- 14 RAZ, Jaarverslagen Gemeente Zutphen 1910 en 1911.
- 15 De Wilde, a.w., p. 31.
- 16 RAZ, Jaarverslagen Gemeente Zutphen 1924 en 1925.
- 17 Hazon, a.w.
- 18 Rienk Vermij, 'Gedwongen tempo. De lopende band in Nederland tot de Tweede Wereldoorlog', in *Neha Jaarboek 2001*. vol. 64, p. 227 e.v.
- 19 Hazon, a.w.
- 20 W.Th.M. Frijhoff e.a., *Geschiedenis van Zutphen*, Zutphen 1989, p. 184.
- 21 RAZ, Archiefnr. 363: Coll. paspoorten.
- 22 Fischer, a.w., p. 70
- 23 *Nieuwe Tilburgse Courant*, 24-2-1925, *Het Volk*, 26-2-1925 (www.delpher.nl).
- 24 *Het Volk*, 6-4-1925 (www.delpher.nl).
- 25 *Het Volk*, 8-3-1927 (www.delpher.nl).
- 26 Vermij, a.w., p. 227 e.v.
- 27 Hans de Beukelaer, 'Van katoennijverheid tot tricotage-industrie. De Oost-Gelderse textielsector in de jaren 1918-1945', in: *Textiel Historische Bijdragen*, jaargang 49, 2009, p. 74 e.v.
- 28 Koot, a.w.
- 29 *Limburger Koerier*, 31-12-1932 (www.delpher.nl).
- 30 www.oorlogsdodennijmegen.nl
- 31 RAZ, Archiefnr. 103, inv.nr. 98.
- 32 Hazon, a.w
- 33 RAZ, Archiefnr 103, inv.nr. 98.
- 34 Hazon, a.w.
- 35 *Nederlands Israëlitisch Weekblad*, 30-1-1953 (www.delpher.nl).
- 36 RAZ, Jaarverslag Gemeente Zutphen 1961.
- 37 Koot, a.w.
- 38 De Wilde, a.w., p. 31.
- 39 Aannemelijk is dat FMM staat voor Firma Meijer Mozes.
- 40 Mededeling van Géke de Wilde, in: Koot, a.w.